

İSLAM FİLOSOFLARININ İNSANIN İRADƏ HÜRRIYYƏTİ MƏSƏLƏSİNƏ DAİR GÖRÜŞLƏRİ

*Aygül Məmmədova,
Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun magistrantı
babayevaygull@bk.ru*

XÜLASƏ

İradə hürriyyəti məsələsi hər zaman İslam filosoflarının mübahisə etdiyi ən vacib mövzulardandır. Fəlsəfi baxımından iradə ilə bağlı əsas məsələ təbiətin bir parçası olan insanın feillərində nə qədər hürri olmasıdır. Başqa cəmiyyət və inanclarda iradə hürriyyəti mövzusu haqqında fərqli fikirlər mövcuddur. Hürriyyət məfhumu filosoflar tərəfindən də qəbul edilən ifadədir.

Tədqiqatımızda Kindi, Fərabî, ibn Sina, ibn Rüşd, Qəzzali və Nəsrəddin Tusi kimi İslam filosoflarının iradə hürriyyəti haqqındakı görüşləri müqayisəli şəkildə müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Tədqiqatın əsas məqsədi adları çəkilən İslam filosoflarının iradə anlayışlarına dair ümumi bir təsəvvür formalaşdırmaq və onların görüşləri arasında oxşar və fərqli tərəfləri müəyyən etməkdir. Ümumilikdə, filosofların görüşlərinə nəzər saldıqda, hər birinin qismən də olsa, iradə hürriyyətini qəbul etdiklərinin şahidi ola bilərik. Filosoflar iradə hürriyyəti və buna uyğun olaraq ağıl, iradə kimi mövzularda bənzər görüşlərə sahibdir. Onlar bir tərəfdən, insanı məsuliyyət sahibi olaraq, digər tərəfdən, Allahı sonsuz qüdrət sahibi olaraq qəbul edirlər. Filosoflara görə, insan öz feillərini iradə və ixtiyarla həyata keçirir, insanın feillərində seçim etməsi onun hürri olduğunu bildirir. Onların fikrinə əsasən, hürriyyət əvvəlcə ilahi, daha sonra da bəşəri zəmində dəyərləndirilmişdir. İnsanın varlığı özündən deyil, Allahdandır. İnsanın seçimlərini hürri iradəsi ilə həyata keçirməsi Allahın iradəsinə bağlıdır. Filosoflar Allahın mütləq iradəsi ilə bərabər, insan iradəsini də qəbul etmişlər.

Açar sözlər: İslam, filosof, insan, iradə, hürriyyət.

Giriş

Hürriyyət məsələsi əxlaq fəlsəfəsinin ən vacib, ən çox müzakirə edilən mövzularındandır. Bu problemin iki əsas müzakirə edilən tərəfi vardır. Bunlardan birincisi, seçməklə bağlı olan iradə hürriyyəti, ikincisi isə feillərimizi həyata keçirməklə bağlı olan feil hürriyyətidir. Bu baxımdan, hürriyyət problemi dəyərləndirildiyi zaman aşağıdakı suallar meydana gələ bilər: insan

etdiyi feilləri öz istəyi ilə edir, yoxsa həmin feillər Allah tərəfindən əvvəlcədən müəyyənləşdirilir? Əgər aləm müəyyən bir nizama görə hərəkət edirsə, insan hürr iradəyə sahibdir düşüncəsi nə qədər doğrudur? İnsan hürr iradəyə sahibdirsə, istədiyi hər bir şeyi həyata keçirə bilərmə? İstədiyi şeyləri həyata keçirməkdə nə qədər hürrdür?

Məlum olduğu kimi, İslam düşüncəsində bu günə qədər yazılan əsərlərdə Allahın mütləq iradə sahibi olduğu, insanın isə mütləq iradəyə deyil, qismi iradəyə malik olduğu qeyd edilir. Əlbəttə ki, məhz belə bir məqamda bizi maraqlandıran məsələ Allahın mütləq iradəsi ilə insanın qismi iradəsi arasındakı münasibətlərin mahiyyətidir. Qeyd edək ki, bu məsələnin izahı və əqli gücümüz ölçüsündə əsaslandırılıb mənalandırılması bir tərəfdən, Allahın insan həyatına nə şəkildə müdaxilə edib-etmədiyi məsələsini, digər tərəfdən, insanın öz feil və davranışlarında nə dərəcədə məsuliyyət daşdığı məsələsini aydınlaşdıracaqdır. Hesab edirik ki, məsələni İslam filosoflarının bu istiqamətdəki görüşləri çərçivəsində araşdırıb müzakirə obyektinə çevirmək İslam teologiyasının ən mühüm məsələlərindən olan “qəzavü-qədər” konsepsiyasını da müəyyən qədər əsaslandırılmamız baxımından bizə kömək olacaq. Bu mənada, məsələni İslam fəlsəfəsinin öncül filosofları hesab edilən Kindi, Fərabî, İbn Sina, İbn Rüşd, İbn Misqəveyh, İmam Qəzzali və Nəsrəddin Tusinin görüşləri işığında təhlil etməyə çalışacağıq.

Əbu Yusif Yaqub b.İshaq əl-Kindi və iradə anlayışı

Məlum olduğu kimi, ilk dövr fəlsəfəsinin filosoflarından Əflatun və Ərəstunun düşüncələri süryanilərin tərcümələri vasitəsilə İslam dünyasına transformasiya etmiş, fəlsəfi fikrin təşəkkülünə yol açmışdır. İslam dünyasında fəlsəfə ilə məşğul olan ilk alimlər Kindi, Fərabî, İbn Sina olmuşlar. Bu filosoflar İslamda fəlsəfi düşüncələrin formalaşmasında önəmli rol oynamışlar.

İslam düşüncə tarixində filosofları ən çox düşündürən məsələlər arasında iradə hürryyəti mövzusu xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. İslam filosofları Allahın mütləq iradəsi və elmi mövzusunda düşüncə və görüşləri müdafiə etmişlər. Bəziləri Allahın iradə və elmi qarşısında insanın azad iradəyə sahib olmadığını, bəziləri isə insanın iradəsində hürrün mənimsəmişlər. İradə hürryyəti mövzusunun fəlsəfi problem kimi tədqiq edən ilk İslam filosofu isə Kindi olmuşdur.

Əbu Yusif Yaqub b. İshaq əl-Kindi (258-872) Kində qəbiləsinə aid ərəblərdəndir (Kindi maddəsi. 2002, 41). Kəlamın Mötəzilə tərəfindən müstəqil elm olaraq qəbul edildiyi dövrdə Bəsrədə yaşayan Kindi bu məzhəbin Bəsrə qolundan təsirlənmişdir. Kindi Mötəzilə kəlamçılarının mübahisə etdiyi bəzi

problemləri mənimsəyərək, o mövzularda əsərlər qələmə almışdır. Həmçinin Mötəzilənin görüşlərinə uyğun olaraq “salah” və “aslah” məfhumlarını müzakirə etmiş, ancaq bunu fərdi olaraq deyil, kosmoloji mənada izah etmişdir (Kaya 1994, 97) Allahın feillərində adil olduğu düşüncəsini mənimsəmiş, bu mövzuda Allahın zülm edəcəyi görüşünü qəbul etməmişdir. İlk fəlsəfə kəlamçısı olaraq “əbul-hukəmə” deyər adlandırılıb (Yeprem 1997, 229).

Kindinin fail, feil, iradə və hürriyyətlə bağlı özünəməxsus fikirləri mövcuddur. Kindi feilləri həqiqi və məcazi olaraq 2 hissəyə ayırır. Ona görə “İlk həqiqi feil var olanları yoxdan var etməkdir” (Turhan 2003, 147). Və bu feil hər səbəbin qayəsi olan Allaha şamil edilir. Çünki varlıqları yoxdan var etmək ancaq Ona məxsusdur.

Bununla yanaşı, digər həqiqi feil “təsir edən təsirlənən üzərində olan təsiridir”. Buna görə həqiqi fail hərəkəti edən heç bir şeydən təsirlənməyərək varlıqlara təsir göstərəndir. Belə olduqda, həqiqi fail hərəkəti edən hər bir şeyi özü təsirlənmədən edir. Elə isə heç bir şeydən təsirlənməyən yeganə varlıq Allahdır. Ondan başqa hər bir şeyə məcazi anlamda fail deyilir (Turhan 2003, 148). Kindinin həqiqi və məcazi fail ayrımında insan məcazi faildir və doğuşdan ağıl, qəzəb, şəhvət hissələrinə sahibdir. İnsan nəfsi fani olmayan bəsit bir cövherdir. Və ağıl aləmindən duyğular aləminə enib. Lakin ağıl aləmi ilə bağlı xatirələrə sahibdir. İnsan nəfsi bu aləmdə əbədi olaraq qala bilməz. Onun ehtiyaclarını tam təmin etmək mümkün deyildir. Belə olduqda isə nəfs əziyyət çəkir. Əgər istəklərimizin reallaşmasını və xoşbəxt olmaq istəyiriksə, Allahın qorxusuna, əzəli ağılın nemətinə, saleh əməllərə, elmə sahib olmalıyıq (Taylan 2000, 164).

Kindi bir kəlamçı olaraq, Allahın varlığını isbat edərkən Allaha feili sifətlər, iradə, hikmət kimi vəsflər isnad etmişdir. Kindiyə görə, mütləq olaraq feil ilə əməl arasında fərq mövcuddur. Feil hərəkət edən özündə yaranan hərəkətdir. Əməl isə fikir nəticəsində yaranan feildir. Əməllə feili ayıran əsas amil fikirdir. Hətta şüur və iradədir də deyər bilərik. Filosofa görə, iradə ilə ixtiyar arasında fərq mövcuddur. İradə iki seçimdən birini qəbul etməkdir. İradə bütün canlılarda var olan arzulara, duyğulara boyun əyən qüvvədir. İxtiyar isə seçmək mənasında düşüncəni izləyən iradədir. İradənin illəti ağıldır. Ağıl illəti də zehndə yaranan fikirdir (Yeprem, 1997, 231). Və insan zehmində yaratdığı fikirlə öz hürri iradəsinə qovuşmaq imkanı əldə edir. İnsanın iradəsi fikirdən yaranan və əmələ meyl edən ruhi gücdür. Bu qüvvəni əmələ sövq edən də zehndə yaranan fikirdir. İradə əməlin illətidir. Allahın hər bir feili bir illətlə digərlərinin yaradıcısı, bəzilərini də başqa qrupun feillərini təmin edən xüsusiyyətdə yaratmışdır (Yeprem 1997, 231). Aləmdə yaranan hər bir şeyin səbəbi vardır. Aləmin nizamı Allahın qanunlarından yaranır.

Gördüyümüz kimi, Kindi insan hüriyyətinə daha çox psixoloji baxımdan yanaşmışdır. Varlıqlar zəncir şəklində bir- birinin illəti olaraq yaradılmışdır.

Məhəmməd b.Məhəmməd b.Tərxan Əbu Nasr əl-Fərabî (339-950) və iradə anlayışı

Burada Fərabinin iradə azadlığı ilə bağlı düşüncələri ilk öncə teoloji zəmində aradılmışdır. Onun fəlsəfə sistemi “ilk səbəb”dən başlayaraq, maddəyə qədər enən bir “varlıqlar mərtəbəsi” düşüncəsini əhatə etmişdir. Fərabî aləmin var olma səbəbini Allah fikri ilə əsaslandırır.

İslam alimləri arasında dininə ən çox bağlı olan Fərabî Əflatun və Ərəstun kimi filosofların fikirlərini qəbul etsə də, Quranın hökmlərinin hər birini qəbul etmişdir. Fərabiyə görə, nəfsin qüvvələri iradədən ibarətdir. Nəfs xarici aləmdəki gördüyü nəsnelərə ya meyil edər, ya da ondan uzaqlaşar.

Fərabî də Kindi kimi, iradəni psixoloji baxımdan təhlil etmişdir. Fərabinin iradə anlayışında heyvanlar da iradəyə sahibdir. İxtiyara isə ancaq insanlar sahibdir. İxtiyar fikirlərlə əhətə olunur və ağıl nəticəsində yaranır. Və ağıl ilahinin təqdiri nəticəsində yaranır. Ağıl, şüur ancaq insanlarda mövcud olduğu üçün ixtiyar sahibi də insan hesab edilir. İradə ilə ixtiyar arasındakı fərqi soruşduqda isə cavabı belə olmuşdur: “İnsan mümkün olan şeyləri seçirsə, bu ixtiyardır. Bəzən də insanın iradəsi mümkün olmayan şeyləri arzu edə bilər. İnsanın ölməməyi kimi iradə daha ümumi məna ixtiyar isə xüsusi məna ehtiva edir. Hər ixtiyar bir iradədir. Ancaq hər iradə ixtiyar deyildir (Yeprem 1997, 236).

Fərabî hüriyyəti ağıl ilə əlaqələndirmişdir. Bu mövzuda Fərabî determinizmi qəbul etmişdir. Ona görə maddə şəkildən şəklə düşdüyü zaman fəal ağıldan aldığı surətlər ilə yeni illətlər meydana gətirir. Bəzi hadisələr qeyri-müəyyən görünsə də bu zahiri bir haldır. Mütləq o hadisələrin bir səbəbi və illəti mövcuddur. Ancaq biz bilmirik (Adnan 235). Bizim bilməməyimiz onların səbəbsiz yarandığı mənasına gəlməz.

Fərabidə hüriyyət ağıl və məlumatla əlaqəlidir. Ona görə ən yüksək fəzilət bilikdir. Və bu bilik vasitəsilə hərəkətlərimizə dair qərar və hökm vermək də ağıla məxsusdur. Ruh arzu etməyə malikdir. Əgər arzu etməyə malikdirsə, deməli, iradə sahibidir. Və o iradənin ağıl üzərində qurulduğunu bilən insan hürr iradəyə sahibdir. Beləliklə, düşüncə və təfəkkür nəticəsində yaranan hüriyyət zəruridir. Ancaq Allahın əqli mahiyyəti ilə dəyər qazanır (Ateş 1955, Önsöz; Yeprem 1997, 238).

“Bir insanda sağlam düşüncə nəticəsində düşündüyü şeyi yaratmaq üçün iradə varsa, o insan azad insandır. Əgər bir insan sağlam düşünürsə, lakin iradəsi yoxdursa, o insan quldur” (Ateş 1955, Önsöz; Yeprem 1997, 238).

Fərabî ilə inkişaf edən İslam fəlsəfəsi İbn Sina ilə davam etmişdir.

İbn Sina (980-1037) və iradə anlayışı

Əbu Əli əl-Hüseyn b. Abdullah b. əl-Həsən b. Əli İbn Sina (h.370-428) (el-Cabiri, 2000) özünəməxsus fəlsəfi baxışı olan İslam filosofu olmuşdur. Məşşai fəlsəfə məktəbinin Fərabidən sonra ən böyük filosofu İbn Sina orta dövr xristian filosoflarının düşüncələrinə təsir etmiş və Qərbdə Avisenna adı ilə tanınmışdır. Burada “İbn Sinanın insanın iradə hürriyyəti ilə bağlı olan görüşlərini, İbn Sina fəlsəfəsində insan necə varlıqdır? İnsan feillərində hürir iradəyə sahibdirmi?” kimi sualların cavabını araşdırmağa çalışacağıq.

İbn Sinanın düşüncəsinə görə, Allah özündən südur edən bütün varlıqların keçmiş, indiki və gələcək vəziyyətlərini bilir. İradə və ixtiyara sahib olan insanın vəziyyəti hər zaman araşdırılan əsas məsələlər arasında yer alır. Burada insan hürriyyətinin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi, “İnsan üçün başqa cür də edə bilərdim” deməsinin mümkün olub-olmaması məsələsi müzakirə edilir. Hətta ağıl insan hürriyyətinə təsir edib-etməməsi məsələsi düşünülmən məsələlərdəndir. Belə bir məqamda Allah-insan münasibətləri ilə bağlı bu suallar meydana çıxır: həqiqətənmi, insan ixtiyar sahibdirmi? İnsan üçün azadlıq nədir?

İbn Sinanın metafizik sistemində insan mahiyyət etibarilə digər varlıqlardan fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Ona görə, insan metafizik aləmlə fiziki aləm arasında əlaqə quran tək varlıqdır. Bu məsələdə Allahın bilgisi, qüdrəti və iradəsi olan bir aləmdə ən üstün varlıq sayılan insanın hürir iradəyə sahib olub-olmaması məsələsi yer alır. İbn Sinaya görə, mükəmməl şəkildə yaradılan aləm Allahın qüdrəti və iradəsilə var olmuşdur. O, bu varoluşu qəza ilə əlaqələndirib. Qədər in isə tədricən qəzadan yaranan feil olduğunu qeyd edir (Deniz 2005, 323-324). Filosofun düşüncəsinə görə, Tanrıdan uzaqlaşdıqca insanın mükəmməllik dərəcəsi azalır. Onun metafizika sistemində südur nəzəriyyəsinə nəzər saldıqda, yaradılmış varlıqlar arasında ancaq insanın ağıl qüvvəsinə sahib olduğunu görə bilirik. İnsan bu ağıl nəticəsində seçim edə bilər. Bu da öz növbəsində, insanın hürir iradəyə sahib olduğunu göstərir.

İbn Sina ontologiyasında özü ilə zəruri olan varlıq qədimdir. Aləm onun varlığından yarandığı üçün aləmin varlığı qədim deyil (Kutluer 2013, 106). Tanrı zəruri varlıqdır və var olması üçün heç bir səbəbə ehtiyac yoxdur. Digər varlıqlar isə var olmaq üçün Allaha möhtacdırlar. Bütün varlıq ilahi elmə bağlı olaraq var olub, hər şey Allahın bilgisi çərçivəsində, var olan nizam sistemi içərisindədir. Bu sistem içində olan varlıqlar məqsədlərini həyata keçirmək üçün bir sıra feil yerinə yetirmək imkanına sahibdirlər.

Tanrının iradə sifəti varlıqları elm sifətinə uyğun olaraq mükəmməl şəkildə yaratması və kainatı bilgisi daxilində yaratmasıdır. Yaradılmışların bir-birindən fərqli şəkillərdə var olması da Tanrının iradə sifətinin var olmasına dələlət edir (Yavuz 2001, 200). İradənin, həmçinin məcburiyyət olmadan bir şəxsin öz seçimi ilə uyğun, doğru bildiyi şeyi seçərək ona yönəlməsi mənasında ixtiyar sözünün yerində işlədildiyinin də şahidi ola bilərik (DİA İradə maddəsi, 2000, 381). Buradan görüldüyü kimi, seçimlər ağılla əlaqəli olduğu üçün iradə və ağıl məfhumları arasında sıx əlaqə var.

İbn Sina hər bir varlığın özünəxas arzusu olduğu üçün ona uyğun suuretə öz feillərini həyata keçirmək şansına yiyələndiyi görüşünü qəbul etmişdir. Və təbii ki, bunu da ağıl və ixtiyarla həyata keçirmək mümkündür. Lakin bu feillərin yaxşı olması zəruridir.

Varlıqlar içərisində, ancaq insan həqiqi xoşbəxtliyi qazanmaq, tarazlığı qoruya bilmək üçün iradəyə sahib olan yeganə varlıqdır (Deniz 2005, 147). İnsanın sahib olduğu hər bir şey üçün məsuliyyət sahibi olduğunu düşünən İbn Sinaya görə, insan nəzəri ağıl ilə universal bilikləri qavraya, əməli ağıl qüvvəsilə hərəkətlərini həyata keçirə bilər. Gördüyümüz kimi, ağıl gücünə sahib olan insan bir çox keyfiyyətə sahibdir. İbn Sina fəlsəfəsinə görə, insanın ağıl ilə həqiqi xoşbəxtliyə çatması onun hürr iradəyə sahib olduğunu göstərir. Ancaq bu hürr iradə də Allahın bilgisi daxilindədir.

Ağıl gücünə görə insanın şüur və seçim sahibi olduğunu söyləyən filosofa görə, insan ancaq varlığın həqiqətini ya bürhani, ya da iman yolu ilə əldə edə bilər. İbn Sinanın “Şəfa” əsərinin “İlahiyyət” fəslinə nəzər saldıqda, insanın dua və ibadətlərlə öz qədərini müəyyən etmək üçün hürr iradəyə sahib olduğunu görə bilərik. Hər şeyi bilməyin Allaha xas xüsusiyyət olduğunu qeyd edən filosofa görə, insan gələcəyi bilmək səlahiyyətindən məhrumdur. Əgər insana olacaq bütün hadisələrin mahiyyətini öyrənmək gücü verilsəydi, o zaman gələcəkdə baş verəcək hadisələri də öyrənməyə can atardı. Bu zaman da dua və ibadətə ehtiyac qalmazdı. Ancaq ibadət və dua kimi vacib feillər insana axirəti, Allahı xatırladır. Nəticə etibarilə insanın həqiqi xoşbəxtliyi əldə etməsi üçün olan cəhdləri onun hürr iradəyə sahib olduğunu göstərir.

Nəticə etibarilə İbn Sinanın metafizik sisteminə görə, insan ağıl sahibi olduğu üçün öz feillərini həyata keçirməkdə hür iradəyə sahibdir. Bu azad iradə Allahın elmi çərçivəsində məhduddur.

İbn Rüşd (v. 1198) və iradə anlayışı

Əbul Vəlid Məhəmməd İbn Əhməd İbn Rüşd Kurtubada ziyalı bir ailədə dünyaya gəlmişdir. İslam düşüncəsinin beş əsr davam edən “qızıl” dövrünün

ən mühim filosoflarından biri ibn Rüşddür. İbn Rüşdün Antik dövr yunan və Ellin fəlsəfəsi ilə yanaşı, İslam düşüncəsində mövcud olan zəngin məlumatları yenidən araşdıraraq müzakirə obyektinə çevirməsi, yaşadığı dövrə qədər gəlib-çıxan hikmət xəzinəsini analiz və şərh etməsi yeni üfüqlərin açılmasına şərait yaradan Qərb dünyasında Renesansın yaranmasına səbəb olmuşdur.

İbn Rüşdün düşüncə sistemində ən mühüm məqam səbəb ilə nəticə arasındakı əlaqədir. Belə ki, kainatdakı bütün varlıqlar bir əlaqə silsiləsi içindədir. Bir feili yerinə yetirərkən istəyərək və iradəli olaraq etmək xüsusiyyətinə sahibdir. İbn Rüşdün metafizikasında feillərin iradəli şəkildə həyata keçirilməsi sərhədsiz deyil. O, xarici səbəblərlə əlaqəlidir. Xarici aləmi, ondakı qayda-qanunları bilən insan feillərindəki azadlıq sərhədini də özlüyündə müəyyən edə bilər. Belə olduqda isə daxili iradə ilə xarici aləm arasında əlaqənin mövcud olduğu fikri yaranır.

İbn Rüşd Allahın bir yandan insanın bir-birinə zidd şeyləri iradəli şəkildə yerinə yetirməsi üçün gücünün olduğunu vurğulayarkən, digər tərəfdən, insanın hər zaman hər istəyini edə biləcəyini vurğulamışdır. İnsanın psixologiyasına təsir edən daxili səbəblərlə yanaşı, xarici səbəblər də mövcuddur. Daxili və xarici səbəbdən önəmli olan əsas məsələ bunların Allahın əzəli elmi, iradəsi və qüdrəti ilə mövcud olmasıdır. İnsanların feillərini yerinə yetirməsi daxili və xarici səbəblərlə, həmin anda ortaya çıxan maneələrin ortadan qalxması ilə mövcud olur. İnsan iradəsi hər hansısa bir məlumatdan qaynaqlanan istəyə bağlıdır; məsələn: ətrafımızda gördüyümüz, bəyəndiyimiz bir şey bizim ona meyil etməyimizə səbəb olur, yaxud sevmədiyimiz, qorxduğumuz bir şeydən uzaqlaşırıq. Bu da onu göstərir ki, insan iradəsi xarici aləmdə baş verənlərlə məhduddur və onların təsiri altındadır. Qədər və qəza mövzusunun daxili və xarici səbəblərlə izah edən ibn Rüşdə görə dünyada baş verən bəzi hadisələrə (daşqın, zəlzələ, bolluq, qıtlıq və s.) Günəş və Ay kimi bəzi göy cisimlərinin dairəvi hərəkəti səbəb olur. Burada belə bir sual doğur: həqiqətən də ibn Rüşdün dediyi kimi, göy cisimlərinin dairəvi hərəkəti dünyanın qədərinə təsir edir? Təbii ki, bu fikir hələ də öz təsdiqini tapmamışdır. İbn Rüşdün də ifadə etdiyi kimi, həqiqətən də iradə hürriyyəti, qəza və qədər bəhsi kəlaməti mövzuların ən mübahisəlisidir. İbn Rüşd İslam düşüncə tarixində qəzavü-qədər mövzusunda görüş ayrılığına səbəb olan nəqli dəlil qədər, əqli dəlili də vacib faktor kimi qəbul edir. Həmçinin əqli dəlildə mübahisənin vacib olduğunu vurğulayır. Əgər insanı bütün feillərinin yaratıcısı kimi qəbul etsək, o zaman Allahın iradəsindən yaranmayan bir sıra feil meydana gələcək. Bu vəziyyətdə insan Allahdan başqa bir yaratıcı olduğunu düşünə bilər. Halbuki müsəlmanlar hər zaman Allahdan başqa bir yaratıcının olmadığını qəbul ediblər. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, ibn Rüşd insanın feillərinin

yaradıcısı olduğunu iddia edən Mötəzilə ilə eyni qənaətdə deyil. Digər tərəfdən, o, “Necə ki, yarpaq ağacdən düşməyə məhkumdursa, insan da iradəsiz şəkildə Allahın iradə etdiyi bütün feiləri yerinə yetirməyə məhkumdur” düşüncəsini də qəbul etməmişdir. Belə olduğu təqdirdə, öhdəsindən gələ bilməyəcəyi məsuliyyətlə yüklənən insanla cansız əşya arasında bir fərq qalmır. Bu isə o deməkdir ki, insan hürr iradədən məhrumdur. O halda gücü çatmadığı məsuliyyəti yerinə yetirmə iradəsi də yoxdur. Nəticə etibarilə bu qəbildən tənqidlərlə ibn Rüşd Cəbriyyənin insan iradəsinə dair irəli sürdüyü fikirləri qəbul etməmişdir. İnsanda iradə hürriyyətinin olduğunu söyləyən ibn Rüşd görə, onu digər varlıqlardan ayıran əsas səbəb ağıldır (Sarıoğlu 2011, 20). İbn Rüşd görə, insan tək özü ilə deyil, ancaq özü ilə birlikdə onda mövcud olan aqlın var olması səbəbilə insandır və hər şeydən qiymətlidir. Allah fail, surət və məqsəd olması baxımından bütün var olanların ilkidir. Bütün var olanlar da ona doğru hərəkət edərək, öz məqsədlərinin arxasınca gedərlər. Bütün varlıqlar bu hərəkəti təbii olaraq, insan isə iradəli bir şəkildə yerinə yetirir (Sarıoğlu 2011, 82).

İbn Rüşd görə, iradə ona verilən seçimlərdən birini seçməkdir. O, iradəni xəyal etmək, ağıl və istəmək mənasında izah edib. İstəmək ilk öncə xəyalda canlanaraq iki şəkildə özünü göstərir: a) Fayda yaxud həzz verən, istənilən bir hadisə nəticəsində yaranan və canlıyı onu əldə etmək üçün vadar edən arzu b) dərd-qəm və ya zərər verdiyi üçün istənilməyən bir şey qarşısında canlıyı onun təsirindən qurtarmaq üçün yaranan qəzəb. Bunlar heyvanlarda da mövcuddur. Lakin insanda isə bu iradədir və ağılla qərar verilir.

İbn Rüşd görə, iradə ağıl nəticəsində hər hansı bir feili yerinə yetirməyi-mizdədir və ağılla baş verən bütün feillər doğrudur (Sarıoğlu 2011, 87) Lakin insanın bütün feillərinin yaradıcısının mütləq failinin özü olduğunu düşünməsi onusəhvlərə aparıb çıxara bilər. Bunun əksinə insanın feillərində heç bir rolunun olmadığı və onun hərşeyi məcburiyyət altında etdiyi düşüncəsi də insanın feil və davranışlarında heç bir məsuliyyət daşmadığı kimi yanlış bir qənaətin doğmasına səbəb ola bilər. Nəticə etibarilə İbn Rüşd görə hər nə qədər insan iradə azadlığına sahibdirsə, bu azadlıq xarici səbəblərlə əlaqəlidir.

Əbu Həmid Qəzzali (450-505/1058-1111) və iradə anlayışı

İmam Qəzzali İslam fəlsəfəsində, ələlxüsus Kəlam sahəsində önəmli yerə malik olan İslam filosoflarındanıdır. İmam Qəzzali fəlsəfəni birbaşa hər hansısa ustaddan deyil, öz cəhdi ilə Fərabî və ibn Sinanın əsərlərini, “İxvani-səfa” risalələrini, Əbu Xəyyan Tövhidinin kitablarını oxuyaraq öyrənmişdir. Həminin dövründə qədim yunan filosoflarına aid olan tərcümələri araşdırmışdır.

Digər İslam filosofları kimi, Qəzzali də öz fəlsəfəsində iradəyə, insan hürriyyətinə böyük önəm vermişdir. “Burada Qəzzali iradə məsələsinə hansı aspektdən yanaşmışdır?”; “Qəzzali fəlsəfəsində iradə anlayışının digər İslam filosoflarının iradə anlayışından fərqi varmı?”, “Əgər varsa, nələrdir?”. Ümumiyyətlə, Qəzzaliyə görə, “İradə nədir?” suallarını araşdırmağa çalışdıq.

Qəzzaliyə görə, iradə həm kəlamı, həm də fəlsəfi bir problemdir. Qəzzalinin düşüncəsinə görə, Allahın insanların əmrlərə tabe olduğu zaman mükafat, etdiyi qadağalara görə cəza verməsi vacib deyildir. Şəriətin qoyduğu qaydalar insan üçün vacibdir. Kainatda nə baş verirsə, hər bir şey Allahın iradəsi daxilində baş verir. Allah-Taalanın istədiyi hər şey olar, istəmədiyi isə olmaz. Hətta bir şeyin yada düşməsi belə onun iradəsindən kənar qala bilməz. Qulun itaət etməsi belə Allahın iradəsiylə mümkündür. Bütün varlıqların Allahın iradəsinə zidd bir feil yerinə yetirməsi mümkün deyil (Qəzzali trc Güllə 1998, 513).

Qəzzalinin iradə haqqında görüşlərinə nəzər saldıığımız zaman insanı etdiyi feillərdə məsuliyyət sahibi qəbul etsə də, feillərin yaradıcısının Allah olduğu düşüncəsinə qəbul etdiyini görə bilərik. Qəzzali iradə hürriyyətini əxlaqi və psixoloji baxımdan araşdırmışdır. O, digər İslam filosofları kimi, iradə və ixtiyar məfhumları arasında olan əlaqəni ifadə etməyə çalışmışdır.” Bəzi şeylər vardır ki, onları ayırd etmək heç də asan deyil. Belə hadisələr zamanı ağıl o anda qərar verə bilməz. Müqayisə etməyin doğru olub-olmadığını düşünər. Düşündükdən sonra isə yaxşı olanı seçər. Ağıl yaxşı olduğunu düşündüyü bir şeyi etdik də bu iradə ixtiyar adlanır. İxtiyar ağılın xeyirli olanı seçməsidir. İxtiyar şəxsi iradədən meydana gəlir” (Qəzzali trc Güllə 1998, 513). Qəzzaliyə görə bir şeyin yaxşı olmağı insanı onu etməyə sövq edir. Hökm iradəni, iradə qüdrəti, qüdrət də feilləri meydana gətirir.

İradəni həm bioloji, həm də psixoloji aspektdən ələ alan Qəzzaliyə görə, iradə insanın indiki və gələcək zamanda olan məqsədinə qarşı yönəlməsidir. Qəzzalinin fəlsəfi düşüncəsində insanı feilləri etməyə sövq edən arzu qüvvəsi iradə, orqanları hərəkət etdirən güc isə qüdrət adlanır. İradəni həm heyvana, həm də insana aid etmişdir. İnsan və heyvan mənfəət əldə etmək istədiyi zaman və ortaya çıxan mənəni ortadan qaldırmağa səy göstərdiyi zaman iradəsini ortaya qoymuş olur. Qəzzali iradənin məlumata əsaslandığını iddia etmişdir. İradəmiz dəqiq qərar verdiyi zaman orqanlarımızın hərəkət etməsinə səbəb olan qüdrət meydana gəlir. Düşünmək, seçmək iradəli hərəkətlərin əsas xüsusiyyətləridir. Qəzzaliyə görə, iradəli şəkildə həyata keçirilən feillərdə hədəf, niyyət və əməl əsas ünsürlərdir. İnsanı hər hansı bir addımı atmağa vadar edən şey məqsəd, arzu edərək bu məqsədə çatmaq istəyi niyyət, qüdrətin iradəyə tabe olması da əməldir.

Qəzzaliyə görə, qəzəb və şəhvət hisslərinə sahib olmaqda heyvan və insan arasında fəqr yoxdur. Ağıl nəticəsində onda olan yaxşını idrak etdiyi zaman onu həyata keçirmək üçün onda şəhvət hissi yaranar və bu da iradədir. Əgər Allah bizə iradə gücü verməsəydi o zaman hər şeyi onun vasitəsiylə dərk etdiyimiz ağılın bir əhəmiyyəti qalmazdı. İradə olmadan əqli biliklərin heç əhəmiyyəti qalmaz.

Qəzzali iradənin Allahın bir lütfü olduğunu söyləyib. İnsan da Tanrı iradəsinin tətbiq olunduğu varlıqdır. Bəs iradənin bir hadisə meydana gəldiyi zaman rolu nədir? İradə hürryyəyətindən bəhs etmək üçün seçim edib-etməmək, yəni bu iki vəziyyət qarşısında sərbəst olmaq vacibdir. Bir şeyi seçib-seçməmək, edib-etməmək iradənin əsas xüsusiyyətidir. Lakin Qəzzali bu vəziyyəti qəbul etməyib. Qəzzaliyə görə, iradə Tanrının insanı məsuliyyət sahibi qəbul etməsi üçün verdiyi qabiliyyətdir. Və bu da insanı məsuliyyət sahibi edir.

Nəsrəddin Tusi (v. 1274) və iradə anlayışı

İslam düşüncəsində, xüsusilə Kəlam elmində ən çox mübahisə edilən mövzulardan iradə hürryyəti haqqında üç əsas görüş araşdırılmışdır. Birinci görüşü müdafiə edən Cəhm b. Safvana görə, feillərin insana aid olması məcazi mənə daşıyır. İnsan feillərinin yaradıcısı Allahdır. Dirar b.Amr, Hüseyn Nəccar, Əbu Həsən əl-Əşari kimi alimlərin müdafiə etdikləri ikinci görüşə görə isə insanın bütün feillərinin yaradıcısı Allahdır. Feillərin kəsbinin isə insana məxsus olduğunu söyləmişlər. Mötəzilə və şiə imamiyyə alimlərinin qəbul etdikləri üçüncü görüşə görə insan öz feillərinin yaradıcısıdır.

Tusi də insanın iradə hürryyəti ilə bağlı məsələdə Mötəzilə və şiə kəlamı ilə uyğun düşüncəni qəbul edib. İnsanın feillərinin yaradıcısı olduğunu qəbul edən N.Tusiyə görə, feillərimizin bizə isnad edilməsi zəruridir. Təbii ki, canlıların hərəkəti ilə göy cisimlərinin hərəkətinin fərqi var. Birinci feildə qüdrət var, ikinci feildə isə belə bir şey yoxdur. Bu mövzuda Tusinin qəbul etdiyi başqa bir dəlil isə mənfi feillərin Allaha isnad edilməsidir. Qübh (pis) feilləri yaradan həsən (yaxşı) feilləri də yaratmaq gücünə sahibdir. Bəs hansı feillər qulun öz iradəsi ilə etdiyi feillərdir? Tusiyə görə, insanın “Niyə etdin?” sualına verdiyi cavab öz hürr iradəsi ilə etdiyi işlərdir, digər feilləri isə Allaha məxsusdur (Tusi Füsul, 119). Bəs insanın feillərinin hürr iradə ilə yerinə yetirməsini Allahın qüdrəti ilə necə əlaqələndirmək olar? Əgər Allah bir feilin olmasını istəyərsə, qarşılığında qul istəməsə, o zaman bu münasibətdə iki ziddiyyət yaranarmı? Tusiyə görə, belə halın olması mümkün deyil. Əgər Allah bir şeyin olmasını, qul isə olmasını istəyərsə, o zaman Allahın istədiyi həyata keçər. Allahın qüdrəti qulun qüdrətindən üstündür (Şirinov 2011, 193) Bu

zaman da qulun ixtiyar sahibi olmadığı düşüncəsi meydana çıxır. Tusi bu mövzuya xüsusi olaraq toxunmasa da, onun bu barədə düşüncəsini bilmək heç də çətin deyildir. İradə hürriyyəti insanın axirət mövzusunda əsas alınan yaxşı feillərlə yanaşı, mənfi feilləri ilə də bağlıdır. Yaxşı feillər Allaha isnad edilə bilər. Yaxşı feillərin qarşılığı mükafatdır. Şər feillərin qarşılığı cəza olduğu üçün bu, Allahın ədalət sifətini sorgulayır. Şər feillər Allaha isnad edilə bilmədiyi üçün onun mənfi feillər iradə etməsi düşünülə bilməz.

İradə hürriyyətində Tusi əqli dəlilləri bir o qədər də qəbul etməyib. Ona görə nasslar cəbri dəstəkləmir. Tusiyə görə, insan nəfsi özündə yaradılan müxtəlif qüvvələrə sahibdir. İnsanın feillərində iradəyə sahib olmasının mənası onun etdiyi feillərin bəzilərinin cəhd və iradə nəticəsində ortaya çıxmasıdır. Onun mükəlləf hesab edilməsinin nəticəsində o cəza və mükafata layiq görülür. Tusi burada bir məsələyə həssaslıqla yanaşmışdır. İxtiyarı olsun-olmasın, insanın bütün feilləri səbəb və nəticəsinə görə Tanrıya əsaslanır.

Gördüyümüz kimi, Tusiyə görə bütün feillərin yaradıcı səbəbi Allahdır. Tusi qətiyyətlə bu anlayışın insanın hürr iradəsinə xələl gətirməyəcəyini vurğulamışdır. İnsanın feillərinin səbəbi onun qüdrət və iradəsidir. Allah da səbəblər səbəbi olduğu üçün insanın öz feillərini yerinə yetirməyinə səbəb olmuşdur. Bu da insanın feillərində hürr olduğu düşüncəsi ilə uyğunluq təşkil etməyə bilər. Əgər Allah səbəblər vasitəsilə insanın feillərinin yaradıcısı olarsa, iradə hürriyyəti ortadan qalxmış olar. Bu zaman insanın feillərinə görə mükəlləf olaraq qəbul edilməsi də doğru olmaz.

Tusinin qeyd etdiyi başqa bir mübahisəli mövzu Allahın qədəri ilə insanın cəhdi arasında olan əlaqədir. Allahın hər şeyi əvvəlcədən planladığı fikrini qəbul etsək, o zaman insanın feilinin heyata keçirmək istəyinin bir mənası qalmaz. Tusiyə görə Allah bir şeyin olmasını insanın cəhdi vasitəsilə həyata keçirir. Ancaq bu da insanın cəhdi ilə Allahın onun üçün uyğun bildiyinə çatacağı mənasına gəlmir. Cəhd təkə bir feilin həyata keçməsində yetərli deyil. Başqa şərtlər də olduqda feil həyata keçir (Şirinov 2011, 197). İradə feillərin “varedicisi Allahdır”. Bu “varetmə” feillərimizi hürr iradəmizlə həyata keçirməyimizə mane deyil.

Ümumilikdə, Tusinin insan iradəsi ilə bağlı fikirlərinə nəzər saldıqda, insanın feillərində iradə sahibi olduğunun, ancaq bu feillərin yaradıcı səbəbinin Allah olduğunu görürük. Belə ki, insan feillərində nə qədər azad olsa da, feillərinin xalığı deyil.

Nəticə

Məqələmizin əsas mövzusu olan iradə hürriyyəti hər zaman İslam fəlsəfəsinin ən aktual müzakirə edilən mövzusu olmuşdur. Əksər İslam filosofları öz fəlsəfi düşüncələrində bu mövzu barəsində fikirlər yürütmüş, “İnsan feillərini öz hürr iradəsi iləmi edir, yoxsa Allah əvvəlcədən bizim üçün yazdığı feilləri məcburiyyət altında həyata keçiririk?” suallarını ətrafında düşünmüşlər. Biz bu işimizdə Kindi, Fərabî, İbn Sina, İbn Rüşd, İbn Misqəveyhi, Qəzzali və Nəsrəddin Tusinin insan hürriyyəti haqqında görüşlərindən bəhs etdik.

Kindi feilləri həqiqi və məcazi olmaqla 2 hissəyə ayırmış və yoxdan var edən Allahı həqiqi feil olaraq qəbul etmişdir. Hər bir feil Allahın iradəsi daxilində var olur. İnsan hürriyyətini ağılla və psixoloji vəziyyətlə əlaqələndirən Kindiyə görə, yaradılmışlar zəncir kimi bir-birinin illətidir. Kindinin determinist bir görüşü müdafiə etdiyini söyləyə bilərik.

Fərabî isə fəlsəfəsində hürriyyəti ağıla əsaslandırılmış və determinizmi qəbul etmişdir. Hər bir hadisənin bir yaranma səbəbi vardır. Ona görə ən yüksək fəzilət bilikdir və bizim bu bilik vasitəsilə hərəkətlərimizə qərar vermək aqlın işidir.

İbn Sinaya görə, Allah yaratdığı bütün varlıqların keçmiş, indiki və gələcək vəziyyətlərini bilir. Varlıqlar içərisində ancaq insan iradəyə sahib olan yeganə varlıqdır. İnsan sahib olduğu hər bir şey üçün məsuliyyət sahibidir. İbn Sina fəlsəfəsinə görə, insan ağıl ilə həqiqi xoşbəxtliyə çatmaq da hürr iradəyə sahibdir. Bu hürr iradə də Allahın bilgisi daxilindədir.

İbn Rüşdün hürriyyətlə bağlı düşüncəsində əsas məqam səbəb və nəticə arasında olan əlaqədir. İnsanların feillərini hürr şəkildə yerinə yetirməsi daxili və xarici səbəblərlə bağlıdır. İnsan iradəsi məlumata əsaslanan istəyə bağlıdır. Sevdidi şeyə meyil edər, qorxduğu şeydən uzaqlaşar bilər. Bu da onu göstərir ki, insan iradəsi ətraf mühitdə baş verənlərin təsiri altındadır və onlarla məhdudlaşır.

İnsanı ictimai varlıq hesab edən İbn Misqəveyhiyə görə, insanın inzivaya çəkilməsi doğru deyildir. İnsanın hürr iradəyə sahib olması üçün bədən sağlamlığı mütləqdir. Bədən sağlamlığı ağıla, ağıl da pisi və yaxşını ayırd etməyə kömək edir. İnsanı digər canlılardan ayıran əsas xüsusiyyət təfəkkür və bunun nəticəsində yaranan iradəli hərəkətlərdir.

Qəzzalinin düşüncəsinə görə isə feillərin yaradıcısı ümumilikdə Allahdır. İnsan etdiyi feillərdə məsuliyyət sahibidir. İradə insanın məqsədinə qarşı yönəlməsidir. Ağıl nəticəsində yaxşını dərk edə bilərik. Əgər Allah bizə iradə gücü verməsəydi, o zaman hər şeyi onun vasitəsilə dərk etdiyimiz aqlın bir əhəmiyyəti qalmazdı. İradə olmadan da əqli biliklərin heç əhəmiyyəti qalmaz.

Qəzzali iradənin Allahın bir lütfü olduğunu söyləyib, həmçinin iradə bizə təklif olunan seçimlərlə sərhədlidir.

Nəsrəddin Tusi isə iradə hürriyyəti ilə bağlı olaraq Mötəzilə məzhəbinin fikirlərini mənimsəmişdir. İnsan hür iradəyə sahibdir. Allah bir şeyin olmasını, qul isə olmamasını istəyərsə, o zaman Allahın istədiyi həyata keçər. Allahın qüdrəti qulun qüdrətindən üstündür.

Ümümlikdə isə deyə bilərik ki, adlarını çəkdiyimiz heç bir filosof insana tam iradə hürriyyəti verildiyi görüşünü qəbul etməmişdir. İnsan ancaq Allahın bilgisi, sərhədi çərçivəsin sayəsində hür iradəyə sahib ola bilər. “Qurani-Kərim”də deyildiyi kimi: “Allahın iradəsi mütləq, insan iradəsi isə müqəyyəddir”.

ƏDƏBİYYAT

Abdulhak Adnan, Fərabî, İA, (s. 235).

Deniz Gürbüz, (2005). “*Kaderin sırrı*” 18-ci cild, İstanbul: İslam araştırmalar dergisi, (s. 323-324).

Felsefi Risâleler, (1994). (trc. Mahmut Kaya), İstanbul, (s. 97).

Fərabî, (1955), *İlimlerin sayımı 41*, Önsöz Ç (tərçümə edən) Ahmet Ateş, İstanbul.

Hökelekli Mustafa Çağrı, (2000). “*İrade maddesi*”, İstanbul: DİA, (s. 381).

Kutluer İlhan, (2013). “*ibn Sina Ontolojisinde Zorunlu varlık*”, İstanbul: İz yayın evi, (s. 106).

Qəzzali, (1998). “*İhyau -Ulumid -Din*” (trc. Dr. Sıtkı Güllü), 4-cü cild, İstanbul: Huzur yayın evi, (s. 513).

Muhammed Abid-el-Cabiri, (2000). “*Felsefi mirasımız ve biz*”, İstanbul: Bayrak mətbəəsi.

Sarıoğlu Hüseyin, (2011). “*ibn Rüşd*”, İstanbul: İsam yayınları, (s. 20,82-87).

Şirinov Aqıl, (2011). “*Nəsrəddin Tusidə Varlıq və Uluhiyyət*”, İstanbul: İSAM nəşriyyat, (s. 193-197)

Taylan Necip, (2000). “*İslam felsefesi*” 4-cü cild, İstanbul: Ensar nəşriyyat, (s. 164).

TDV İslam ansiklopedisi, (2002). “*Kindi maddəsi*”, Ankara, (s. 41).

Turhan Kasım, (2003). “*Kelam ve felsefe açısından insan fiilleri*” “Amirinin kader risalesi ve tercümesi” 2ci cild, İstanbul: Marmara Universiteti İlahiyyat vəqfi, (s. 147-148).

Tusi, *Risale-i Cebr ve Kader*, (s. 24-25)

Tusi, Füsul, əlimdə olan hissədə nəşriyyat yeri və ili qeyd edilməyib, (s.119).
Yavuz Yusuf Şevki, (2001), “İrade maddesi”, XXIV, İstanbul: DİA, (s. 200).
Yeprem Saim, (1997). “İrade hürriyeti ve İmam Maturidi”, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat fakültesi vakfı yayınları, (s. 229-238).

Мамедова Айгуль

ВЗГЛЯДЫ ИСЛАМСКИХ ФИЛОСОФОВ НА СВОБОДУ ВОЛИ ЧЕЛОВЕКА

РЕЗЮМЕ

Проблема свободы воли всегда была спорной и важной темой для исламских философов. С философской точки зрения, главный вопрос заключается в том, насколько человек свободен в своем выборе. В разных других обществах и религиях есть множество различных мнений о свободе воли. Концепция свободы воли и выбора принята также и философами.

Взгляды на свободу воли стали предметом обсуждения и рассмотрения в статьях таких философов, как Кинди, Фараби, Ибн Сина, Ибн Рушд, Газзали и Насраддин Туси. Основная цель данного исследования – сформулировать общие понятия вышеназванных исламских философов о воле и найти сходство и различия в их воззрениях. В целом, учитывая их взгляды, мы можем сделать вывод, что они частично признают свободу воли. Философы высказывают схожие взгляды на свободу воли и на близкие к ней понятия свободы разума. С одной стороны, они признают человека носителем ответственности, а с другой отдают его в бесконечную власть Бога. Если человек поступает свободно и имеет право выбирать, как действовать, это означает, что он волен в своих действиях. По мнению философов, воля рассматривается также на основе теологических понятий, так как само бытие человека зависит не от него, а от Бога. Поэтому свобода выбора человека связана с волей Аллаха. Наряду с человеческой волей философы признают неоспоримую волю Аллаха.

Ключевые слова: Ислам, человек, воля, свобода

Aygul Mammadova

PHILOSOPHICAL VIEWS OF ISLAMIC SCHOLARS ON FREE WILL

ABSTRACT

Free will is one of the important problems that Islamic philosophers debate over. It is philosophically main question that to which extent man as a part of nature should be free in his actions. Different opinions exist about free will in other societies and beliefs. The concept of freedom is a phrase adopted by philosophers.

The article discusses the views about free will by the Islamic philosophers such as Kindi, Farabi, Ibn Sina, Ibn Rushd, Gazali and Nasreddin Tusi comparatively. The main aim of the research is to formulate a general idea on the views of Islamic philosophers about free will and to analyze differences and similarities between their discourses. General overview of these philosophers' opinions reveal that they have accepted free will partially. The philosophers share the similar opinions on the issues of free will, mind and will. On the one hand, they accept human as the one who is responsible for the actions, on the other hand, they accept Allah as a being limitless in power. According to philosophers, a human being acts by free will and choice, thus, humans are free as they choose their actions. They evaluate free will from the aspect of divine nature first and then from the aspect of human nature. Because existence of humans does not depend on themselves; it depends on God. Humans' implementation of choices through their free will depends on God's power and the will. The philosophers have accepted human will together with the will of God.

***Keywords:** İslam, philosopher, human, will, freedom*

Çapa tövsiyə etdi: dos. A.Q.Qafarov